

Весна С. ЗАРКОВИЋ*

Институт за српску културу Приштина – Лепосавић

НАСИЉА НАД СРБИМА ГЊИЛАНСКЕ КАЗЕ 1900–1903. ГОДИНЕ**

Айџиракѝ: У раду се говори о арбанашким насиљима над Србима у Гњиланској кази, која су предњачила у односу на оне у другим деловима Косовског вилајета у периоду од 1900. до 1903. године. Српско становништво у Гњиланској кази је било компактно. Управо због те компактности је било изложено различитим зулумима и насиљима, који су, према арбанашкој замисли, требали да резултирају исељавањем. Арбанашким неделима је наруку ишло и понашање турских власти, у овом случају гњиланског кајмакама, који не само да није реаговао на жалбе Срба, него се често солидарисао са зулумћарима и подржавао такве акције.

Конзули Краљевине Србије у Приштини су о ситуацији у Гњиланској кази, и Старој Србији уопште, свакодневно извештавали Владу у Београду, која је преко својих представника у Османском царству и у престоницама великих сила покушавала да утиче на европско јавно мњење и изазове њихову реакцију.

Кључне речи: Срби, Арбанаси, Гњиланска каза, турске власти, насиља, злочини.

Каза и варош Гњилане су имали велики значај за српско становништво у Старој Србији, којег су били свесни и Арбанаси. Они су зато предузимали бројне акције с циљем да умање број Срба. Само Гњилане је настало око 1750. године, пресељењем дела становништва са простора првобитног истоименог насеља. Познато је да се Гњилане среће под тим именом још у средњем веку, у повељи кнегиње Милице и синова Стефана и Вука. Претпоставља се да је на том простору било насеље Морава у којем је 1342. године, боравио краљ Душан. Савремено насеље је настало пресељењем 5–6 српских кућа, којима су се убрзо придружиле и друге српске породице из Горње Мораве, Изморника и Криве Реке, тако да је Гњилане од самог оснивања имало изразити српски карактер. Временом се структура становништва мењала, али је српски карактер преовладавао све до ослобођења. Доминација Срба је била изражена у трговини и занатству, што је Арбанасима посебно сметало (Урошевић 2001: 7–20). Позиција Гњилана у близини српске границе је, такође доприносила значају који је ова варош имала у Старој Србији.

* Виши научни сарадник, vesna.zarkovic07@gmail.com

** Рад је настао у оквиру научноистраживачког рада НИО по Уговору склопљеним са Министарством просвете, науке и технолошког развоја број: 451-03-68/2022-14 од 17. 01. 2022. године.

Каза Гњилане се налазила у саставу Приштинског санџака Косовског вилајета, основаног 30. јануара 1877. године. Османске власти су у Старој Србији неколико пута вршиле административне реформе. Косовски вилајет, чије је седиште 1888. године, премештено из Приштине у Скопље је административном поделом на почетку XX века имао шест санџака: Пљеваљски, Новопазарски (Сјенички), Приштински, Пећки, Призренски и Скопски. Саставне делове санџака чиниле су казе. Према таквој подели каза Гњилане је, поред каза Приштина, Нови Пазар, Косовска Митровица, Вучитрн и Прешево, административно припадала Приштинском санџаку (Историја српског народа VI/1 1983: 263–264).

Гњиланска каза је, према турским салнамама за 1896/1897. годину, имала 190 села и 54.694 становника, од којих је 28.695 било муслиманске вероисповести, док је 21.412 било хришћана.¹ Седиште казе се налазило северно од седишта вилајета и било је удаљено 12 сати хода. Гњилане је пред крај XIX века представљало касабу која се састојала од пет махала: Чаршије, Старе џамије, Нове џамије, Горње вароши и Везира. Поред њих постојала је и Ромска махала. У самом граду је живео 1.081 муслиман, 887 хришћанина и 373 Рома мушке популације, док су 2.246 чиниле жене различитих вероисповести (Ћорџиев, Шериф 2012: 298). Податке о броју српског становништва и положају православне цркве у гњиланском протопрезвитерату изнео је и Стојан Новаковић. Он је као посланик Србије у Цариграду, након преласка рашко–призренске и скопске епархије у српске руке од митрополита затражио тачан број српског становништва у тим епархијама. По извештају рашко–призренског митрополита Дионисија у Гњилану и гњиланском протопрезвитерату је било укупно 2.811 православних домова. Према истом извештају, у Гњилану је било 407 православних домова, што га је сврставало на четврто место, иза Призрена, Приштине и Пећи (Задужбине Косова, 1987: 649–650).

У гњиланском протопрезвитерату је постојало 19 цркава и 1 манастир у којима се служила литургија и 1 црква у којој се није обављала Божја служба. Поред тога, било је 83 цркве и 5 манастира у развалинама. Свештенство су чинили: 1 иконом, 16 јереја, 2 јеромонаха и 1 монах. Протопрезвитерат је био подељен на 19 парохија, у којима је у свакој од њих постојала једна активна црква (Задужбине Косова, 1987: 647–648).

У другој половини XIX века, нарочито после ослободилачких ратова 1876–1878. године и Берлинског конгреса, велики број мухацира се из новоослобођених крајева доселио на простор Косова и Метохије. Њихово досељавање је донело нове невоље српском становништву. Зудуми су се свакодневно понављали, а Срби суочени са одузимањем имања, спаљивањем кућа, силовањем девојака и жена, забраном ношења оружја су били приморани на исељавање. Турске власти нису биле у стању да заведу ред и заштите српско становништво. Услед таквих околности и веће несигурности која је настушила, Срби су се обраћали за помоћ Милану Обреновићу, али и представницима земаља великих сила. У писму упућеном српском кнезу с пролећа 1878. године, истакли су да: „...Озлојеђени Арнаути, оног дана кад се српска војска из Гњилана повуче, ударише на наше куће и имања и похараше све до голе душе!“ (Јагодић 2009: 184). Неколико месеци раније, јануара исте године, Срби су руском

1 Број становника Гњиланске казе исти је и у салнама за 1900. годину (Salname-i Vilayet-i Kosova 1318 (1900): 623).

цару упутили жалбу идентичне садржине. У жалби су истакли да „девојке и децу отимају, један другом као стоку продају, једном речи, један народ с голим животом распућен је као стока дивљим зверима“. Још за време заседања Берлинског конгреса Срби из Гњиланске казе су се обраћали дипломатским представницима, али је очекивана помоћ изостала (Секулић 1992: 54–55).

На тежак положај српског становништва на Косову и Метохији утицали су и нерешени аграрни односи, нарочито после 1878. године. Од тада се није у свим крајевима примењивала Саферска наредба из 1859. године, којом су у извесној мери били побољшани аграрни односи. Оваквом ситуацијом су, пре свега, били погођени равничарски крајеви, а у појединим деловима Приштинског санџака, посебно у Гњиланској кази вршен је снажан притисак на српско становништво да прихвати обавезе чифчија. Неприхватање читлучких обавеза доводило је Србе у већу несигурност и неретко резултирало исељавањем са тих простора. Османске власти нису показивале било какву спремност да предупреду такве појаве и чифчијама пруже заштиту. Забележени су бројни случајеви у којима власти нису предузимале мере, већ су благонаклоно гледале на изгреднике и скоро свакодневно сарађивали са њима. Понекад су биле предузимане војне акције, али оне нису доносиле очекиване резултате. Ситуација на терену се, после обустављања акција војске и жандармерије, враћала у првобитно стање, након којег је завладала још већа анархија. Из Гњиланске казе и уопште из Приштинског санџака почела је да се шири и захвата остале делове Косовског вилајета (Историја српског народа VI/1, 1983: 267–268; Богдановић 1985: 156). У Гњиланској кази је од 1889. до 1912. године забележено 979 злочина Арбанаса над Србима, од чега 151 за период од 1900. до 1903. године.²

Да би прикриле своју немоћ, турске власти су прибегавале новим методама, па су зато установиле ислახате (судове за умир крви). Међутим, били су то ретки покушаји који нису донели конкретне резултате и смањили зулуме (Зарковић 2009: 225–235). Напротив, у Гњиланској кази су се од установљења ислახата злочини над Србима увећали у односу на период пре њиховог рада. Конзул Краљевине Србије у Приштини Светислав Симић је у својим извештајима из априла 1899. године, навео бројне примере у којима је потврдио чињеницу да ислახати нису поправили положај Срба Гњилана и околине. Међу поменутих примерима су се налазили и случајеви Стеве Младеновића из Бушинаца, жртве Деме и његових другара из Бусовата, Тасе Столића из Бушинца, жртве Зејнуле, ћаје Хусејин аге из Јасеновика, Симеона Бабајеленића из Клобукара, жртве Баља Зеке, Суљиног брата из Макреша. Исти Баља је опустео две куће Ђорђу Гиланцу у селу Клобукару, отеравши претходно чифчију Стојана Јанковића. Арбанашки разбојници у Гњиланској кази Дема, Баља, Суља Зека и други нису одустајали од својих намера и ослањали су се на подмићивање појединих чиновника суда, пре свега на Шефки ефендију, који је за лиру бакшиша ослобађао починиоце зулума. Ситуацију су отежавали и сакупљачи пореза праћени жандармеријом. Тако су жандармеријске суварије из Приштине са Черкез чаушом дошли у село Бушинце ради наплате пореза. За време дводневног боравка у кући Петра Јовића

2 М. Јагодић је урадио детаљну табелу по годинама и врсти злочина Арбанаса над Србима у Гњиланској кази за период од 1889. до 1912. године (Јагодић 2009: 191). О злочинима у Гњиланској кази у последњој деценији XIX века детаљније Секулић 1992: 53–74.

малтретирали су жене, псовали, претили и захтевали да им испеку три кокошке. Овакви примери понашања турских власти утицали су на Арбанасе да наставе са насиљима, које није избегао ни Менко Ристић, мутавџија из Гњилана. Њему је Исљам Бусца опљачкао две воденице у Горњем Ливочу. Иако се Менко жалио кајмаку мере нису предузете, а Исљам је наставио да и даље прети. Појац манастира Драганац Михаило Костић је био ухашен и спроведен у Гњилане. Као разлог се наводила његова активност у манастиру, а оптужен је да предаје у цркви без дозволе меарифа и носи сељачку ношњу, каква се носила у Србији. Захваљујући јемству иконома Косте Поповића ослободили су га, уз забрану да се удаљава из Гњилана.

Арбанасима Гњиланске казе је основни извор зараде био плен, добијен отимачином, због којег су некада и међусобно страдали. У селу Угљару су се око жита, отетог од Срба, побила тројица разбојника, од којих су двојица погинула. За разлику од отимача, српски сељани су приморавани да раде, па су од стране синова Сајит аге из Гњилана, њих 10 до 15 били у обавези да у селу Клокоту сваког дана бесплатно кулуче. Сајит ага је био члан меџлиса и први саветник Саадедин паше приликом боравка у Гњилану и извиђања зулума годину дана раније. Ако се има на уму ова чињеница да су се на важним задацима уз представнике турске власти налазили људи попут Сајит аге, сасвим је јасно што су Срби из тог краја у већем броју емигрирали у Србију.³

Нови злочини у Гњиланској кази над Србима су обележили и наредне године јер је Арбанасе храбрио приштински муфтија који је почетком 1900. године понављао да виђене Србе треба убијати на сваком кораку. Скоро идентично се понашао и гњилански кајмак Мустафа ефендија који је у јуну исте године наговарао пољак из Бинче да тајно убије по десет највиђенијих Срба из сваког села у кази.⁴

Виђенијим и утицајнијим агама и беговима су припадали: Хусеин ага, Шефки ефендија, Саит ага, Решид ага, Мустафа бег Џинић и Ибрахим ага. Међусобно супротстављени били су подељени у две групе. Првој су припадали Шефки ефендија, кадија и кајмак, присталице приштинског муфтије, а другој, богат и одлучан председник беледије Хусеин ага, са беговима Џинићима, уз које се налазио Саид ага, велики зликовац међу гњиланским Турцима. Друга група није подржавала приштинског муфтију, као ни кајмакама, за кога су говорили да је лукав и да је био уз оне Турке који су штитили зликовце.⁵

Ову подељеност и ривалство међу гњиланским првацима учео је и конзул из Приштине Сима Аврамовић, који је јуна месеца 1900. године, посетио Гњилане, где се сусрео са митрополитом Дионисијем. Он је током пута сретао сељане од којих се информисао о ситуацији у Гњиланској кази и слушао често постављено питање „Докле ћемо овако трпети, јер се више не може?“ Аврамовић је у Гњилану наишао на леп пријем својих сународника, али и кајмакама, који му је приликом разговора хвалио Србе,

3 Државни архив Србије (=ДАС), Министарство иностраних дела (=МИД) Политичко одељење (=ПО), 1899, ролна 201, Пов. № 111, конзул С. Симић – В. Ђорђевићу, министру иностраних дела, Приштина 15/27. април 1899; Перуничкић 1985: 402–407.

4 Државни архив Србије (=ДАС), Министарство иностраних дела (=МИД) Политичко–просветно одељење (=ППО), 1900, ред 22, Пов. бр. 20, конзул С. Симић – В. Ђорђевићу, министру иностраних дела, Приштина 9/21. фебруар 1900.

5 ДАС, МИД ППО, 1900, ред 495, Пов. № 118, конзул С. Аврамовић – В. Ђорђевићу, министру иностраних дела, Приштина 5/17. јун 1900.

описујући их као „народ вредан, миран, и одан реду и цару, а послушан властима и законима“. Желећи да се додвори конзулу, гњилански кајмакам је отишао корак даље па је Србе поредио са Бугарима, по њему „бунтовницима и неваљалцима“. Кајмакам се понашао потпуно супротно од начина на који се представио Аврамовићу. Српско становништво је охрабрио боравак конзула у Гњилану, који се поклопио са убиством чувеног зликовца Исљама Бусце и хапшењем његовог друга, братанца Дин Бурјана. Иницијатор ове акције је био Мустафа бег Џинић, а приштински конзул Аврамовић сведок поворке која је пратила Исљамово мртво тело кроз српску махалу.⁶

Аврамовићево присуство међу Србима у Гњилану само је накратко унело спокој, али не и зауставило даља насиља над њима. Арбанаси су користили прилику да нападају српско становништво и за време великих хришћанских празника, па је, према тврдњи Васе Ђорђевића из Доморовца, 300–400 наоружаних Арбанаса из села Адамовца и Блата извршило напад претходне године на Св. Илију у дворишту истоимене цркве, услед чега се народ разбежао, а црква остала без прихода. На исти начин су растерали народ код цркве Св. Петке у селу Шипашници. Истовремено су неки Арбанаси из села Веле–Главе отели девојчицу Којице Црногорца из Грговца и одвели је са собом. (Задужбине Косова, 1987: 655).

Срби Гњиланске казе су трпели велику штету због отимања стоке и покретне имовине. Током јесени 1900. године, у приштински конзулат су скоро из свих крајева Приштинског санџака, па и из гњиланског краја, стизале вести о све већој несигурности. Према тим информацијама забележено је да су непознати Арбанаси Мити Ђелићу из села Ајновца украли 2 вола, Дени Ристићу из Мешине 2 кобиле и 1 трмку са пчелама, Трајку Марковићу из Костанца и Арси Н. из Мачара сву покретну имовину и Тери Бариловићу из истог села 2 вола. Без икаквог повода Омер из Приштине је ножем напао Митка из Гоговца, а на Зафира Стојиљковића из истог села је три пута безуспешно пуцао. Исто је покушао и Исљам из Косовца, који је три пута пуцао на Србина из Болевца, па кад није успео у својој намери, након шест дана му је преотео жену, потурчио је и оженио. Арбанаси ни у ком погледу нису имали обзира према српским женама, па су се на мети нашле Марија из села Рајановца и Каца из Извора, којима су украдена по два вола у вредности од по 12 турских лира. Жртва крађе је био и Сава Шумаковић из села Тринишевца који је, такође, остао без 2 вола. Током лета Арбанаси су 14. августа⁷ убили Анту Арсића из Мошнице (Задужбине Косова 1987: 657).

Напади на Србе Гњиланске казе су се дешавали током целе године, али су лети и за време пољских радова били учесталији. У размаку од само два дана убијена су двојица виђенијих људи, сеоски кмет Стојан Стојковић из Партеша и богати сељак Јован Младеновић из Коретишта.⁸ Арбанаси су српске сељане приморавали да им раде и обрађују земљу без икакве надокнаде. Такав захтев је имао и Весел Пеџан који је 27. јула 1901. године, од Николе Спасића из Жегре, у Гњиланској кази, тражио да прекине своје послове и покоси његову ливаду. Захтеву се супротставио

6 ДАС, МИД ППО, 1900, ред 495, Пов. № 118, конзул С. Аврамовић – В. Ђорђевићу, министру иностраних дела, Приштина 5/17. јун 1900.

7 Датуми у тексту су по новом, а у напоменама су дати по старом и новом календару.

8 ДАС, МИД ППО, 1901, ред 28, Пов. бр. 259, конзул С. Аврамовић – М. Вујићу, министру иностраних дела, Приштина 24. август / 6. септембар 1901.

Николин отац, након чега му је Весел убио сина. Пет дана касније, ноћу између 1. и 2. августа Арбанаси су Симеону Миленковићу из Шилова најпре узели вола, а затим га ранили. Непознати починиоци су 6. августа током ноћи у селу Царевцу ранили Марка, газду воденице. Пред својом кућом у Витини, 26. јула погинуо је Зафир Илић. Разлог је у чињеници да му је отац био власник земље и имућан. Након убиства, сутрадан, око 200 српских сељана, међу којима и Зафиров отац су у Гњилану потражили, али не и добили заштиту кајмакама. Рођаци убијеног нису имали сигурност на свом имању, па су остали у Гњилану и сведочили претњама и речима Кабашана: „Ми ћемо само имућне да убијемо, а сиротињу нећемо јер нам треба да ради кулук“. Ово, па и многа друга убиства вршена су по налогу приштинског муфтије који је купио један чифлук између Витине и Кабаша и желео да за себе приграби још земље. Муфтијине тежње су угрожавале поједине мухамеданске гњиланске прваке, попут Хусеин паше, Саид аге, Ибрахим аге и других који су пред конзулом из Приштине, приликом боравка у Гњилану огорчено изговарали: „Муфтија је иструлија (упропастио) Косово, па сада хоће и нашу казају!“.⁹

У Гњиланској кази је за непуну годину убијено много најугледнијих српских сеоских првака. Они који су избегли смрт живели су у страху или, пак били протерани са својих имања. Браћа Станко и Станоје Симић из Јасеновика су под притиском људи Хусеин паше Ђаковца 1902. године, напустили своју земљу и пребегли у Србију. У великом проблему се нашао и Пера Цветковић из села Извор, на чијем имању су турске власти населиле дванаест кућа мухаџира. Породица Цветковић је имала своју земљу и бројала је 60 чланова. Придошли мухаџири у почетку нису притискали Перу и његову породицу, али су га, наговорени од стране гњиланских бегова, 1902. године, приморавали на исељење.¹⁰

Несигурност се из сеоских средина преселила и у саму варош, у којој је до 1902. године, стање било мало мирније. Сваки напад и убиство пратили су протести, али су Турци, удружени са Арбанасима, приговарали Србима да иза њих стоји Србија и Русија. Тврдње су темељили на причи да се српско становништво изборило за добијање фермана и обнављање цркве Светог Николе у Гњилану, чему се исламски елеменат противио. Арбанасима је наруку ишло и држање гњиланског кајмакама Џелала, великог српског непријатеља. Он је био препознатљив по томе што је повлађивао Арбанасима и Турцима и некажњавањем за учињена злодела, подстрекивао их на нове акције. Причао је да се трговина у Гњилану налази у српским рукама и на тај начин изазивао гнев код Арбанаса и Турака који су с подозрењем гледали на српске трговце и бакалине. Заиста, радње су им биле снабдевене и у њима се продавао шећер, кафа и други производи. Међутим, српски трговци су се суочавали са бројним настртајима не само Арбанаса, него и турских војника. Забележен је случај од 19. септембра у продавници Саве Катанића, претученог од стране бројних аскера до те мере да није могао да стоји на ногама. Две недеље након

9 ДАС, МИД ПШО, 1901, ред 28, Пов. бр. 238, конзул С. Аврамовић – М. Вујићу, министру иностраних дела, Приштина 30. јули / 12. август 1901; Задужбине Косова 1987: 661.

10 Конзул С. Аврамовић је 1902. године о овим, али и осталим бројним злочинима у Гњилану и Гњиланској кази поименично писао М. Вујићу, министру иностраних дела (Перунички 1989: 268–275).

тога, војници су напали Миту Ашченовића, који је најпре побегао, а затим морао да им да једну лиру. Те исте вечери, у кућу попа Трајка Антића, који је женио сина, упала је група војника под изговором да траже Саву Катанића.

За време док су турски војници и Арбанаси вршили злочине, Срби су се договарали о мерама које би спречиле овакво понашање. Предлог је потекао од Николчета, члана суда и односио се на затварање чаршије. На идеју је дошао због става кајмакама који ниједну тужбу, поднету од Срба, није разматрао и покретао поступак. Николче је управо из тог разлога пред Турцима у чаршији јавно причао и зато је био претучен. Кривицу за учињено дело су приписали Филимону Савићу, са којим није био у добрим односима. Уствари, Николчета је кундаком у главу ударио Биљал Укин¹¹ из Љубижде, а затим су га и остали војници тукли. Тако претучен, успео је да извади из џепа револвер и једног нападача рани у колено. Након тога су тројица пуцали из мартинки и тешко га ранили, услед чега је преминуо.

Убиство познатог трговца из Гњилана навело је Србе да се окупе у црквеној порти. Затворили су чаршију и упутили депеше великом везиру, валији и мутесарифу, а кајмакаму поднели писмену тужбу. Истовремено, учитељ Сима Симић је са убиством гњиланског трговца упознао конзула у Приштини, који је преко Живка Х. Трајковића затражио детаљан извештај од гњиланске општине. Једна делегација из Гњилана је била упућена у Скопље, где је посетила конзула Милосава Куртовића, руског конзула Виктора Машкова и валију. По повратку делегације у Гњилане је дошао судија из Приштине, али се није довољно ангажовао јер су убице и даље биле на слободи.

Убиство Николчета није зауставило Турке који су наставили са малтретирањем Срба. Претукли су Костадина Ценатовића, бакалина и Перу Тодоровића, ужара, а Душана Ганића и Томовића активно јурили. Поред њих, изложени претњама су били Васиљко Катанић, Наско Јовановић, трговац и Трајко Ковачевић, учитељ, док је Сава Катанић са женом пребегао у Врање. Због учесталих злочина српска општина у Гњилану је одредила Јевтимија Катанића, да, у име српског народа, министру иностраних дела Краљевине Србије Василију Антонићу поднесе извештај и затражи од Владе да се на Порти ангажује за решавање настале ситуације.¹²

Многим Србима је, након убиства имућног и угледног трговца Николчета било ограничено кретање по вароши, нису смели да отварају радње и баве се трговином. Турци и Арбанаси су смишљено и удружено вршили зулуме у Гњиланској кази јер је, према мишљењу српског конзула из Приштине, Гњилане важило за град који је у Старој Србији дуго одолевао разним недаћама и након ослободилачког рата успео да се одржи у компактности. С друге стране, сељани су код Срба у граду налазили потпору у разним приликама све до насталих догађаја. Конзул је сматрао да ово убиство и малтретирање других трговаца и занатлија може утицати на одлуку да и српско становништво у сеоским срединама Гњиланске казе почне да се исељава у Србију и друга места у Османском царству. Овакав став се подудара са

11 Биљал Укин се у документима среће и као Бељуј Укин.

12 ДАС, МИД ИПО, 1902, ред 118, Без бр. трговац из Гњилана Јевтимије Катанић – В. Антонићу, министру иностраних дела, Београд 12/25. октобар 1902; ДАС, МИД ИПО, 1902, ред 118, Пов № 188, конзул С. Аврамовић – В. Антонићу, министру иностраних дела, Приштина 21. новембар / 4. децембар 1902; Перуничкић 1988: 137–140.

чињеницом да је гњилански кајмакам дању, усред чаршије, ухапсио браћу Филимона и Пану Савић, трговце, Филиповог малолетног сина и Светозара Гашића из Приштине, сина Косте Гашића, члана приштинског суда. Док су невини Срби спроведени у затвор као највећи зликовци, починиоци убиства су имали заштиту гњиланског кајмакама. Према поузданим подацима којима је располагао конзулат у Приштини праве убице су били припадници иљава (резервних војника). Међу њима су Биљал Укин и мухаџир Арслан Бајазитов Рублица, мухаџир Арслан Селимов Заграђе из Љубижда, Бајрам Бислин и Муса из села Ђерекара, затим Азем и Тафа Ибрахимов из села Годена у Гњиланској кази.

Конзул Аврамовић је због оваквог понашања гњиланског кајмакама покренуо питање о његовој смени пред приштинским мутесарифом. Сматрао је да би Срби имали двоструку корист, прво, кајмакам би добио заслужену казну, а друго, следећи који би дошао на то место био би обзирнији и трудио би се да умири Арбанасе. Активност конзула по питању смене кајмакама била је појачана новим вестима од 30. октобра о убиству Здравка Торлака, сеоског кмета, најугледнијег и најимућнијег у селу Могила, у Гњиланској кази. Убио га је најстарији син злогласног Сали Бисље из Ђерекара, дакле брат убице Николчета Ђорђевића. И у овом случају, као много пута раније, гњилански кајмакам се нашао у улози заштитника, због које је имао и подршку гњиланских бегова.¹³ Приштински мутесариф Асаф паша је уверавао конзула Аврамовића да је неколико пута од надлежних захтевао смену гњиланског кајмакама и наглашавао да „то ће ићи сад мало теже, јер сви гилански мусломани желе да им он остане. Обе муслиманске странке у Гилану сложне су да кајмакама не пусте, а чиме им се то он умео додворити, не могу да разумем“?¹⁴

У тренутку док је био ангажован око смене кајмакама, конзул је примио писмо од Општине гњиланске у којем га обавештавају о уклањању стајаће војске из града у село Биљач. У решавању новонасталог проблема био је укључен и митрополит Нићифор, који је од мутесарифа затражио да ову варош не оставља без војске. На супрот српској страни, муслимани су ширили гласине да ће гњилански кајмакам валији писати молбу другачије садржине и тражити измештање војске, под изговором да је потребнија у кази, него у граду. Овакав став муслимана указивао је на лоше намере, уперене против српског становништва у Гњилану. Зато је конзул из Приштине, ради заштите Гњиланаца, упутио писмо исте садржине генералном конзулу у Скопљу и руском конзулу Машкову, сматрајући да први може да затражи помоћ косовског валије, а други да преко своје амбасаде у Цариграду утиче на Порту.¹⁵

Анархично стање у Гњиланској кази изазвано свакодневним нападима на српско становништво навело је Владу у Београду да, преко Стојана Новаковића, тадашњег посланика у Петрограду и Саве Грујића, посланика у Цариграду затражи помоћ.

13 ДАС, МИД ШПО, 1902, ред 118, Пов. № 167, конзул С. Аврамовић – В. Антонићу, министру иностраних дела Приштина 24. октобар / 6. новембар 1902; ДАС, МИД ШПО, 1902, ред 118, Пов. № 188, конзул С. Аврамовић – В. Антонићу, министру иностраних дела, Приштина 21. новембар / 4. децембар 1902; Перунички 1988: 140–142.

14 ДАС, МИД ШПО, 1902, ред 118, Пов. № 188, конзул С. Аврамовић – В. Антонићу, министру иностраних дела, Приштина 21. новембар / 4. децембар 1902.

15 ДАС, МИД ШПО, 1902, ред 118, Пов. № 188, конзул С. Аврамовић – В. Антонићу, министру иностраних дела, Приштина 21. новембар / 4. децембар 1902.

На основу извештаја које је добијао из приштинског конзулата Михаило Вујић, министар иностраних дела Краљевине Србије је закључио да су зулуми над Србима током пролећа 1902. године, достигли толике размере да се даљи опстанак на тим просторима доводио у питање. За Вујића је карактеристично било да се велики број извештаја о злочинима односио на нападе српских жена и девојака, а још симптоматичније је било да су Арбанаси нападали цркве и манастире. Жалбе Срба остале су само празно слово на папиру, а турске власти су се према њима односиле индиферентно. Забележени су примери да су уместо починиоца, строгим казнама и затвором кажњавали жртве, под изговором да су се неосновано жалили и окривили „невине људе“. У ретким случајевима се водила истрага, али и одуговлачило до тренутка док подносиоци не одустану од жалбе. Турске власти нису предузимале мере да поправе стање. Непредузимање мера и некажњавање зулумћара утицало је да се број зулума повећа, а уједно охрабрило мање познате зулумћаре, па и оне најситније и најобичније Арбанасе да, не само у Гњиланској кази, него у целој Старој Србији, наочиглед власти наставе са уништавањем Срба.¹⁶

Посланик Србије у Цариграду је имао обећања меродавних кругова на Порти и Јилдизу да ће се положај српског становништва поправити. Међутим, њихове тврдње су биле у потпуној супротности са дешавањима на терену. Министар иностраних дела у Београду Василије Антонић је сматрао да није постојала одлучност турских власти да обећања спроведу у дело и ситуацију у Гњиланској кази поредио са дешавањима у Дреници, у којој се читавих двадесет година није поштовао закон. Зато је у Дреницу била упућена војска на челу са Шемси пашом, која је без икаквих последица успела на примора Арбанасе на покорност. Истовремено, док је војска на једном крају санџака заводила ред, на другом, у Гњиланској кази, наочиглед власти су се дешавала убиства и зулуми. Поредићи ова два догађаја, министар Антонић је био потпуно уверен да није постојала воља турских власти да примире Арбанасе, у супротном могла су се избећи страдања Срба Гњилана и околине, па и убиство честитог и одважног Николчета Ђорђевића, дугогодишњег члана меџлиса. Такође, према Антонићевом мишљењу гњилански догађаји су били у супротности са изјавама првог султановог секретара Тахсин беја, које су на први поглед деловале искрено и разликовале се од претходних. Зато је препоручио посланику Сави Грујићу да меродавним круговима у Цариграду и Порти предочи озбиљност ситуације и укаже на анархију која је захватила Гњиланску казу, управо у време када се у Европи више скретала пажња јавног мњења на тежак положај хришћана. Мирољубива политика Србије према Османском царству је била основа оваквог размишљања њених дипломата, убеђених да се притисцима у Цариграду могу спречити даљи зулуми над Србима Гњиланске казе који су се у све већем броју исељавали у Србију и својим примером демантовали и доводили у питање искреност турске политике.¹⁷

Османске власти су пред Европом желеле да прикажу да су заинтересоване за увођење реда у Старој Србији, па је генерални инспектор за румелијске вилајете

16 Дипломатска преписка Краљевине Србије I 1933: док бр. 183, 272–273; Задужбине Косова 1987: 661–662.

17 Дипломатска преписка Краљевине Србије I 1933: док. бр. 213, 317–320; Задужбине Косова 1987: 662–663.

Хилми паша предузимао одређене мере. Међутим, његов рад је био сконцентрисан само на поједине делове, али не на оне у којима је постојала потреба. У Београду су сматрали да су распуштеност и зулуми Арбанаса и муслимана главни извор свих недаћа Срба, у крајевима северно од Качаника и на Косову и да на том простору треба завести ред, спречити зулуме и увести реформе. За министра иностраних дела Краљевине Србије Симу Лозанића није било могуће постићи било какав резултат све до тренутка док су арбанашки зулумџари из свих крајева Старе Србије, па и Саит ага из Гњилана, убица Николчета Ђорђевића, Ислам из Ђерекара и други на слободи. Своје мишљење је изнео конзулу у Скопљу Милосаву Куртовичу и предложио да од Хилми паше захтева хашшење и процесуирање свих зликоваца и да би тек након тога Србија поверовала у озбиљност мера генералног инспектора. Лозанић није пропустио прилику да укаже на понашање арбанашких првака и Турака, попут приштинског муфтије, Зејнел аге Шишковића из Вучитрна, Рамиз паше и Шериф ефендије из Призрена, Зејнел аге из Пећи, Риза бега из Ђаковице и Саит аге из Гњилана, означивши их као духовне творце „многих српских јада“.¹⁸

Хилми паша је издао наређење косовском, скадарском, солунском и битолском валији да у року од 20 дана ухвате све преступнике. Задато време није било довољно да се уведе ред у европским вилајетима Османског царства, а посебно у Косовском, али је наредбом из Цариграда требало оставити повољан утисак на европско јавно мњење и представнике великих сила који су вршили све већи притисак на султана и Порту да уведу реформе. У приштинском хуђумату и Скопљу, седишту вилајета, број ухаћених зликоваца се преувеличавао и најпре се кретао од 200, да би нарастао на преко 500. Конзул Сима Аврамовић се, желећи да има тачне податке, званично обратио муфтији, који је у одсуству мењао мутесарифа. Прве муфтијине информације односиле су се на број 436, али је Аврамовић инсистирао да добије податке за сваку казу понаособ.¹⁹ Добијени подаци се нису поклапали са бројем о којем је муфтија говорио. Када се узме у обзир да сви ухапшени нису починили никакав злочин, него су се међу њима налазили војни бегунци, ухапшени за неплаћање пореза и друге мање преступе, јасно је било да су турске власти манипулисале подацима. Према наређењу Хилми паше углавном су хапшени они који су чинили злочине над муслиманима, а ређе над хришћанима. У Гњиланској кази од 111 ухапшених само једну четвртину су чинили ухапшени због зулума над Србима. Претпостављало се да је у другим казама тај број био још мањи.²⁰

Конзул Аврамовић се, месец дана након разговора са муфтијом, обратио приштинском мутесарифу Асаф паши и поново затражио податке о броју ухаћених злочинаца. Према добијеним подацима, овог пута у Приштинском санџаку их је било 391, од чега у Гњиланској кази 169. Конзул је сматрао да акције турских власти

18 Дипломатска преписка Краљевине Србије I 1933: док. бр. 278, 451–452; Задужбине Косова 1987: 663.

19 Муфтија је изнео следеће податке по казама: за Приштинску 60, Гњиланску 111, Прешевску 34, Вучитрнску 1, Митровичку 6, за Качаник 2, Нови Пазар 3 и Ђаковицу 2. Према томе укупан збир је износио 219, што је далеко мање од првобитног броја 436. (Перуничкић 1988: 154–155).

20 ДАС, МИД ППО, 1903, ред А/3, Пов. № 15, конзул С. Аврамовић – С. Лозанићу, министру иностраних дела, Приштина 19. јануар / 1. фебруар 1903; Перуничкић 1988: 154–155.

нису дале резултате, а најављиване реформе нису поправиле положај хришћана. Угњетено српско становништво није смело да се жали на зулумћаре због непрекидних арбанашких претњи. Аврамовић је мислио да би се положај могао поправити ако би се у свакој кази образовале посебне комисије, чији би члан био и конзул. Према тој замисли, њихов задатак би подразумевао да примају жалбе, охрабрују тужиоце и прикупљају доказе о почињеним зулумима, али овај предлог није наишао на одобрење турских власти.²¹

Хилми паша се јавно хвалио да је ухваћено много зулумћара, али их је у Гњиланској кази и даље било на слободи, захваљујући беговима, агама и подмитљивости Бајрама Цура. Цурова улога је била видљива у случају криворечког чауша Дурака, којег је на захтев српских сељана и Општине гњиланске сменио приштински мутесариф. Смењеног Дурака је у Кривој Реци заменио чауш Ибрахим Сакиџол. Међутим, Дурак је Бајраму Цуру дао 40 турских лира, након чега је био поново враћен у службу. Дураково поновно ангажовање донело је нове невоље Србима, посебно онима које је означио као покретаче смене. Међу угроженима се нашао Жива Стевић из Паралова којег је прогонио Незир из Жеговца. Недељку Торлаку из Могиле су претили рођаци ухапшеног Арбанаса Раме Трена, који му је током лета 1902. године, убио брата Марка.

Сељане села Бушинца притискао је таксилдар (порезник) који је имао подршку власти, а Турци, власници читлука у Гњиланској кази су Србима јавно претили и опомињали их речима: „Паша (мутесариф) је вода, а ми песак, он ће данас сутра отићи из Гњилана, а ми ћемо после да вам судимо како знамо“. Претњама да не смеју да се жале на зулумћаре били су изложени и српски сељани у Кривој Реци, од пометутог Дурака и Суље Ацкова. У Горњој Морави, у селима Витина, Врбовац и Биљача господарили су околни Арбанаси. Велику корист, поред зулумћара, имао је Бајрам Цур, који је од њих узимао велике суме новца. Захваљујући томе бројни изгредници су и даље били на слободи. У извештају Општине гњиланске од 12. фебруара 1903. године, набројани су Арбанаси који су подмитили Бајрама Цура. Међу њима су се нашли: Заир из Стубице са 30 лира, двојица синова Ибрахима Каина из Ђерекара са 40 лира, Рам, Каижов син 20 лира, Ајдар из Љубижде 15 лира, Мустафа из Кабаша 40 лира, Атис и Шабан из Кабаша 35 лира, Зука из Смире 10 лира, Адем из Бресаљца 25 лира, Ибрахим из Кременате 25 лира, мухаџер Зејнел из Каменице 15 лира, док за Маирту Арифова и двојицу му браће из Северца не постоји податак, али се зна да су ухапшени и убрзо ослобођени.²² Зејнел Укин из Каменице, у Гњиланској кази је био накратко ухапшен, али је на сведочење неког Трајка Арсића, такође из Каменице пуштен на слободу. Иначе, Зејнел је био господар у свом крају, удавао је српске девојке и за то наплаћивао свадбарину. Приморавао је Србе да му бесплатно обрађују земљу, отимао, крао и мучио сељане уз помоћ Муле Дурака.²³

21 ДАС, МИД ПШО, 1903, ред А/3, Пов. № 51, конзул С. Аврамовић – С. Лозанићу, министру иностраних дела, Приштина 18. фебруар / 3. март 1903; Перунички 1988: 171.

22 ДАС, МИД ПШО, 1903, ред А/3, Пов. № 34, конзул С. Аврамовић – С. Лозанићу, министру иностраних дела, Приштина 3/16. фебруар 1903; Перунички 1988: 156–158.

23 ДАС, МИД ПШО, 1903, ред А/3, Пов. № 51, конзул С. Аврамовић – С. Лозанићу, министру иностраних дела, Приштина 18. фебруар / 3. март 1903; Перунички 1988: 173.

Подмитљивост и став Бајрама Џура, као и однос турских власти према зулумћарима одражавао се на стање у Гњиланској кази, у којој се ситуација није поправљала ни у наредном периоду. О томе сведочи и податак да су Арбанаси и даље убијали, малтретирали и уцењивали Србе и да су само током зиме 1905. године на име рабoша (уцена) у Гњиланској кази узели преко 3.000 турских лира, услед чега су српски сељаци напуштали своја села и одлазили у Гњилане (Б[ошковић] 1906: 449).

Анархична ситуација и насиља над Србима у Старој Србији, па и у Гњиланској кази, су почетком XX века достигла врхунац. Насупрот арбанашким злочинцима, подржаним од турских власти у својим неделима, стајала је Влада Краљевине Србије и њене дипломате у Османском царству који су све до ослобођења дипломатским средствима покушавали да представнике великих сила заинтересују за страдање српског становништва на том простору.

НЕОБЈАВЉЕНИ ИЗВОРИ

Државни архив Србије – Министарство иностраних дела, Политичко–просветно одељење.
Државни архив Србије – Министарство иностраних дела, Политичко одељење.

ОБЈАВЉЕНИ ИЗВОРИ

- Ѓорѓиев, Шериф 2012: Драѓи Ѓорѓиев, Ахмет Шериф. *Салнаме на Вилаеџијој Косово*. Скопје: Матуситеб.
- Дипломатска џрејиска Краљевине Србије, књ. I, 1933. Београд: Државна штампарија Краљевине Југославије.
- Задужбине Косова, 1987. Призрен–Београд: Епархија Рашко–призренска, Богословски факултет.
- Перуничих 1989: Бранко Перуничих. *Зулуми аџа и дејова у Косовском вилајетју 1878–1913*. Београд: Нова књига.
- Перуничих 1985: Бранко Перуничих. *Писма српских конзула из Приштинине (1890–1900)*. Београд: Народна књига.
- Перуничих 1988: Бранко Перуничих. *Сведочанство о Косову 1901–1913*. Београд: Научна књига. *Salname-i Vilayet-i Kosova 1318 (1900)*.

ЛИТЕРАТУРА

- Богдановић 1985: Димитрије Богдановић. *Књига о Косову*. Београд: Српска академија наука и уметности.
- Б[ошковић] 1906: М[атеја] Б[ошковић]. „Стара Србија и реформе II“. *Српски књижевни гласник*, књ.17, св. 6. Београд: Штампарија Светозара Николића, 444–453.
- Зарковић 2009: Весна Зарковић. „Место и улога исљахата у збивањима у Старој Србији крајем XIX и почетком XX века“. *Културно наслеђе Косова и Мејхохије – научно виђење исходишта, развоја, значаја и чувања*. Приштина–Лепосавић: Институт за српску културу, 225–235.
- Историја српског народа VI/1*, 2007. Београд: Српска књижевна задруга.
- Јагодић 2009: Милош Јагодић. *Српско–албански односи у Косовском вилајетју (1878–1912)*. Београд: Завод за уџбенике.
- Растовић 2015: Александар Растовић. *Велика Бриџанија и Косовски вилајет 1877–1912*. Београд: Завод за уџбенике.
- Секулић 1992: Милован Секулић. „Положај српског становништва Гњиланске казе под османском влашћу у последњој деценији XIX века“. *Зборник историјских музеја Србије*, 26. Београд: Историјски музеј Србије.

Урошевић 2001: Атанасије Урошевић. „Гњилане“, *О Косову, антропогеографски и друшћ сѝиси*. Приштина–Гњилане: Народна и универзитетска библиотека „Иво Андрић“, Институт за српску културу, Књижара „Свети Сава“, 7–20.

Vesna S. ZARKOVIĆ

VIOLENCE AGAINST THE SERBS OF GNJILAN KAZA 1900–1903

SUMMARY

According to the administrative reform of the Ottoman Empire at the end of the 19th century, the Gnjilankaza was part of the Prištinasandžak of the Kosovo vilayet. Kaza and the town of Gnjilane were of great importance for the Serbian population, which was compact and numerous in that area. It was precisely because of this that it was exposed to various atrocities and violence, which, according to Albanians idea, should have resulted in the emigration and reduction of the number of Serbs. Over time, Albanian crimes against Serbs in Old Serbia increased - it was recorded that there were 979 of them in the Gnjilankaza from 1889 to 1912, of which 151 were for the period from 1900 to 1903.

Violence in Gnjilan kaza was repeated every day, and Serbs, faced with confiscation of property, burning of houses, rape of girls and women, ban on carrying weapons, were forced to emigrate to Serbia or other places in the Ottoman Empire. The Turkish authorities did not take measures to restore order and protect the Serbian population. Failure to take measures and impunity against the perpetrators had the effect of increasing the number of atrocities, which encouraged lesser-known perpetrators, even the smallest and most ordinary Albanians, to continue destroying Serbs in full view of the authorities, not only in Gnjilan kaza, but in the whole of Old Serbia. There are numerous cases where the authorities looked favorably upon the rioters and cooperated with them on an almost daily basis. From time to time, the military actions undertaken did not bring the expected results, and the situation on the ground, after the suspension of the actions of the army and the gendarmerie, returned to its original state, after which an even greater anarchy reigned. From the Gnjilan kaza, and in general from the Priština sandjak, it spread and covered other parts of the Kosovo vilayet. The actions of the Turkish authorities, in this case the kaymakam of Gnjilan, who not only did not react to the complaints of the Serbs, but often stood in solidarity with the wrongdoers and supported such actions, went hand in hand with Albanian's misdeeds.

The consuls of the Kingdom of Serbia in Priština reported daily to the Government in Belgrade about the situation in Gnjilan kaza and Old Serbia in general, which through its representatives in the Ottoman Empire and in the capitals of the great powers tried to influence European opinion and cause their reaction.

The Ottoman authorities wanted to demonstrate to Europe that they were interested in bringing order to Old Serbia, so the general inspector for the Rumelian vilayets, Hilmi Pasha, took some measures. However, his work was concentrated only on certain parts, but not on those where there was a need.

Key words: Serbs, Albanians, Gnjilan kaza, Turkish authorities, violence, misdeed.